

VII Eesti raamatuteaduse konverents 2.-3. dets. 1975



Tartu 1975

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Fr.R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
TRÜ Teaduslik Raamatukogu

VII EESTI RAAMATUTEADUSE KONVERENTS
2 — 3. XII 1975.a.

Pühendatud
eestikeelse trükisõna
450. aastapäevale

Ettekannete teesid

Tartu 1975

ESIMESED EESTI RAAMATUD

Voldemar Miller

Enamik vanemaid eestikeelseid raamatuid on nii kadunud, et nende olemasolu saab kindlaks teha ainult arhiividokumentide põhjal.

On päris kindel, et juba XII sajandil koostati eestikeelseid tekste, millest ei olnud võimalik missionitöö.

Esimised raamatud, milles on eestikeelseid nimesid, kohanimesid, üksikuid sõnu ja fraase, on säilinud XIII sajandist. Paarist järgnevast sajandist ei ole säilinud ühtki eestikeelset teksti. Kahe pargamentkäsikirjana on aga olemas alam-saksaakeelne Tallinna Püha Ihu Gildi skraa, mida peame pidama eesti raamatuks, mitte küll keele, vaid sisu poolest. Sest Püha Ihu Gild oli eestlaste gild; skraa seega koostatud ja tõenäoliselt ka kirjutatud eestlaste poolt.

Rohkesti eestikeelseid tekste, sealhulgas ka vaimulikke käsikirjalisi raamatuid pidi koostatama IV sajandil ja XVI sajandi algul, siis kui hakati kategooriliselt nõudma katekismuse õpetamist eestlastele eesti keeles ja eestikeelse juttude pidamist. Üks vastav korraldus on andnud alust arvamiseks, et juba 1517.a. oli ilmunud trükiat eestikeelne katoliiklik katekismus, sest kui kõik Saare-Lääne piiskopkonna preestrid pidid võtma piiskopkonna kantseleist materjalid katekismuse õpetamiseks, pidi neid olema

ligikaudu 100 eksemplari.

Esimena usutav teada eestikeelse trükitud raamatu olemasolu kohta pärineb siiski alles 1525. aastast. Allikaks on Lüübeki toomdekaani Johannes Brandi päevik, milles 8. novembril mainitakse kinniipeetud luterlike raamatute hulgas ka liivi-, läti- ja eestikeelseid. Teade on usutav, sest Lüübekis tunti nii hästi eesti keelt, et eksimine keele määramisel ei ole tõenäolik.

Järgmisest raamatust, 1535.a. Wittenbergis trükitud Wandt-Koelli katekismusest on meil säilinud lehekatkendeid. Edasi kõnelevad jälle ainult arhiivdokumendid: 1549.a. esineb Tallinna raamatukaupmehe Sylvius a Betza pärandis pakk eestikeelseid katekismuseid, Rootsi kõrgeadliks Ozenatier-nade raamatukogu müüginimistus esinevad Lüübekis 1554 ja 1560.a. trükitud katekismused, eestikeelse katekismuss ostmist märgitakse korduvalt Tallinna arveraamatutes. XVI sajandi keskpaiku tegeletakse Tallinnas agaralt ka kirikulaulude ja evangeeliumide ja epistlite eesti keelde tõlkimisega. Seda teevad Tallinna linnakooli eestlastest õpilased. Et tõlked ka trükki jõudsid, näitavad vastavad ütlused Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Georg Mülleri jutluste käsikirjas 1603—1606. aastatest ja lauluraamatu leidumine raamatukõitja Elblingi pärandis 1606. aastal.

Nende luterlike raamatute kõrval ilmusid trükist ka mitmed katoliiklikud raamatud, mida tõlkisid-koostasid Tartu jesuiidid. Täiesti kindel on, et 1585.a. trükiti Vilnises eestikeelne katekismus ja XVII sajandi esimesel veerandil Braunsbergis veel vähemasti kolm raamatut. Säilinud on

aga ainult väike agenda (Agenda Parva) eesti, läti, poola ja saksa keeles, mis trükiti Braunsbergis 1622.

1629.a. lõppesid 70 aastat peaaegu lakkamatult kestnud sõjad kolme Eesti ala pärast võitleva riigi vahel. Müüdi eesti raamat arenda rahulikumates oludes. Varsti selle järel asutati Bestis ka trükikojad (Tartus 1631, Tallinnas 1634). 1632.a. trükiti juba ühel aastal kolm eestikeelset raamatut, kaks neist Tartu maakeeles, üks Tallinna maakeeles. Siitpeale hakatigi raamatuid järjekindlalt välja andma kahes eri eesti keeles: lõuna-eestikeelsed raamatud trükiti Riias, põhja-eestikeelsed Tallinnas. 1637.a. trükiti Tallinnas ka esimene eesti keeleõpetus-grammatika koos sõnastikuga.

XVII sajandi esimesel poolel olid raamatud paralleelselt saksa- ja eestikeelsed ning määratud esijoones sakslastest kirikuõpetajatele ja "perevanematele", 1656.a. soovitatakse neid juba osta ka majakondsetele, kes saabitsa järgi lugemise selgeks õppinud. Sajandi viimastel kümnenditel ilmuvadki raamatud ainult eesti keeles, ilma saksa keeles paralleeltekstiga, s.o. eesti keelt oskajatele ja eesti lugejatele.

Raamatute tiraažid XVIII sajandi algupoolel näitavad, et lugemisoskus oli juba üsna üldine. Pärast suurt nälga, Põhjasõda ja suurt katku oli Põhja-Bestis kõige rohkem 150 000 elanikku. 1721. a. trükitud kodu- ja kirikuraamatu 5000-lis tiraaž müüdi aga nii kiiresti läbi, et 1723.a. anti välja uus trükk 6000 eksemplaris. Umbes samal ajal hakati välja andma ka eestikeelset kalendrit; 1749. aastal

oli selle tîrees jube 20 000.

Põhjasõja järgne periood pani aluse ka ühtsele eesti kirjakeelele. Eestikeelsete raamatute peamiseks väljaandjaks oli nüüd Tallinn; tema väljaanded hakkasid levima ka Lõuna-Eestisse. Neid ei nimetatud nüüd enam Tallinna-maakeelseteks vaid Eesti-meskeelseteks. Tartu maakeel jäi murdekeeleks. Põõret tähistavateks väljaanneteks olid A.Thor-Hells grammatika 1732.a., mis püüdis hsereta mõlema murdepiirkonna iseärasusi ja piibel 1739.a., mis ei ilmunudki enam Tartu maakeeles.

Sellega lõpeb esimene etapp eesti raamatu arengua. Edaspidi trükitakse raamatuid põhiliselt ühes eesti keeles, nende levik on nii suur, et võime rääkida juba üldisest lugemisoskusest. Vsimulikkude raamatute kõrvale on tulnud juba tähtis ilmalik raamat — kalender, selleaegne rahvaantsüklopeedia.

EESTI RAAMATU LUGEJA XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJ. ALGUL

Kaja Moodle

XVIII saj. viimasteks kümnenditeks oli eestlane omandanud juba mingisuguse lugemisoskuse, mis paljudel piirdus küll ühesainsa raamatuga. Mõned asvaatu võisid olla osavad ettelugejad. Oli kujunenud ka kirikukirjanduse lugemise harjumus, kohati koguni regulaarne. Lugemine või ettelugemine

oli enamasti muutunud rituaaliks, sest lugemistoimingust arvati piisavat usunõuete täitmiseks.

Ilmalikku raamatusse suhtuti algul umbusuga, selle lugemisega kardeti pattu teha. Nii pidid autorid (Willmann, Arvelius) raamatu eessõnas kinnitama, et nende raamatud lähtuvad jumalasõnast, ja välje ütlema ka mõtte, et vaimulikud raamatud (piibel, jutluseraamat, kiriku-lauluraamat) on talupoja mõistusele liiga rasked. Praktilise sisuga õpetlike kirjetööde puhul ilmes lugeja konservatiivne hoiak: seda pole enne olnud ja meie vanemad on siiski elanud. Harjumus raamatuet praktilist abi otsida kujunes üsna aegamööda. Nemat heketi kasutama tervishoidlikke ja eeme-ei nõuandeid. Suurem hulk ilmunud õpetusraamatuid jäi lugejale võõraks.

Kiiresti võttis lugeja omaks juturaamatud, eriti meeldisid valmid. Ka huumor oli hinnatud. Heed vastuvõttu leidsid J.M. Hehni "Jutto nink Moietukõnne" (1778), Fr.W.Willmanni "Juttud je Teggu" 2 trükki (1782, 1787) ja G.G.Merpurgi "Kõnne Jutto nink Juttuatomise" (1802, tir. 1000 eka.), mis kõik viimse eksemplarini "ära loeti". Helve kohtlemise ja pilkamise objektiks said mõnel pool Fr.W.Willmanni "Ellemise-Juhheteje" (1793), Fr.G.Arveliusse "Ramma Josepi Hadda- je Abbi-Ramat" (1790) ning mõned leulukogud.

Raamatusse suhtuti enamasti kriitiliselt ja nõudlikult, leideti eluvõõraat ja üliõpetlikku sisu, tuima keelitluseedi ja viletsat keelt. Lugeja vahetuid arvamusi ja hinnanguid raamatu kohta ning keutamise jälgil võib leida säilinud eksemplaridelt. Meeldivaid raamatuid loeti korduvalt.

Ärksamad lugejad kohtlesid raamatut juba väärtasemena, mida pärandati isalt pojale.

Lugeja otsekontsakt autoriga, alanud XVIII saj. lõpul (kirjad, vestlused), tihenes uus sajandi algul ja avaldus kõige elavamalt O.W.Masingu "Pühapäeva vahelugemiste" puhul. Masing jälgis lugejat teraselt ja suunas esimesena lugejate kirju trükki.

Peale puuduliku lugemisoskuse, psühholoogilise barjääri ja kirjavara kesisuse tsikistasid eestlase teed raamatu juurde veel paljud majanduslikud, sotsiaalsed ja poliitilised tegurid. Pärissorjast talupoega ümbritsev keskkond polnud lugemist soodustav. Lugejat desorienteeris venemeelsete pastoorite vähesalliv suhtumine ratsionalistlikult häälestatud autoritease, autorite vaataetikkuna vaen keelemurde ja ortograafia küsimustes, kõige enam siiski talurahva endi seas leviv hurnhuutlik liikumine.

Lugejate seas leiame talupoegi, koolmeistreid, köstreid, kõrtsmikke, möldreid, sidamehi, aednikke, kupjaid, kiltreid, kohtumehi. Arvatavasti oli elukutsete ring veelgi laiem. Ka sakslastest pastoreid ja mõisnikke, kelle tarvis autorid veel XIX saj. algul lienasid raamatuile saksa keelse eessõna või vähemalt paralleelpealkirja, tuleb pidada lugejateks. Nad lugesid kas keele harjutamiseks, autori kritiseerimiseks või kõige sagedamini, et kontrollida teose sobivust pärisaorja lektüürriks. Neist härraslugejaist sõltus suuresti raamatu jõudmine talupoja kätte ulatusse.

Lugejate hulk ei olenenud üksnes lugemisoskusest ega

näidanud raamatu levik kaugeltki kõiki lugejaid. Ettelugemisele järgnev arutelu ja sisu edasijutustamine tõi raamatust osa saama ka kirjaoskamatuid. Raamatute käest kätte andmine ja ajalehtede tellimine mitme pere peale tõstis omakorda lugejate arvu. Sel teel paisus lugejaskond palju kordi suuremaks laiali läinud raamatueksemplaride arvust.

XIX SAJANDI TEISE POOLE BESTI RAAMATUST

Trükiolud. Kirjastustegevus

Kyra Robert

1. 19. sajandi teisel poolel etendas raamatute tootmisel olulist oss 1865. aasta tsensuurimäärus, mis reglementeeris peale trükiste tsenseerimise ka trükikodade asutamist ja tegevust, ajalehtede-ajakirjade väljaandmist ja raamatu-kaubandust. Määrus säilitas juba varem kehtinud eeltsensuuri, vabastades sellest ainult teatavad trükiste liigid: valitsusasutuste, teaduste akadeemia, ülikoolide ja teaduslike seltside väljaanded jm., mille suhtes rakendati järeeltsensuuri. Vaimulik kirjandus allus eritsensuurile. Kogu trükiasjandus allutati Siseministeeriumi juures loodud Trükiasjade Peavalitsusele, kohapeal tsenseerisid trükiseid vastavad ametnikud — tsensorid. Bestikeelseid trükiseid tsenseeriti kuni 1869. aastani Tartus, seejärel Riias ja 1878. aastaat jälle ka Tartus ja Tallinnas. Tsensuur oli abinõuka, mille varal tsaarivalitsus püüdis takistada progressiivsete

ja teerismivastaste ideede levimiat. Järeilvalvet trükikodade tegevuse ja raamatukaubanduse üle teostas politsei.

2. Tsensuurimääruse järgi tuli trükikoja avamiseks taotleda kubermanguvalitsuselt luba. Loa saamise raskustele vaatamata kasvas 19. sajandi teisel poolel trükikodade arv kiiresti. 1861. aastal oli Eestis 9 trükikoda, neist 4 Tallinnas, 3 Tartus, 1 Pärnus ja 1 Narvas. Järgnevalt lisandusid neile trükikojad Kuressaares (1863), Rakveres (1868), Viljandis (1875), Haapsalus (1879), Valgas (1880), Võrus (1883), Paides (1891) ja Kilingi-Hömmel (1898). 1880. aastal oli Eestis juba 20 trükikoda, 1890. aastal — 30 ja 1900. aastal — 44. Trükikodade omanikeks olid nüüd valdavas enamuses eestlased, sajandi viimasest veerandist peamiselt ajalehetoimetajad ja raamatukaupmehed. Trükikodade arvulise kasvuga kaasnes ka nende tehniline täiustamine: trükikodade juures rajati litograafiaoskonnad (esimesena Lindfors 1861), hiljem ka tsinkograafiaoskondid (esimesena Grenzstein 1893), rakendati pressi kaivitamiseks aurujõudu (esimesena Lindfors 1878) jne. Eestikeelsete raamatute peamiseks trükikeskuseks oli Tartu, kus ilmus 47% kogu 19. sajandi teise poole eestikeelsest trükitootangust. (Tallinnas 33%).

3. Sõna "kirjastama" loodi alles 1880-ndatel aastatel ja esineb esmakordselt A. Grenzsteini "Eesti sõnaraamatus" (1884).

Kuni möödunud sajandi viimase veerandini kirjastasid raamatuid peamiselt trükikojad. Tähtsamateks eesti raamatute trükkal-kirjastajateks olid H. Laakmann ja Schnakenburg

Tartus, kelle "kulu ja kirjadega" ilmus silmapaistev osa tolleaegsest eestikeelsest trükitootangust: ilukirjandust, õpikuid, praktilisi käsiraamatuid jne. Samal ajal andis W.Borni trükikoda Pärnus välja rohkesti sentimentaalseid rahvaraamatuid, Tallinna trükikojad peamiselt vaimulikkude kirjandust. Kirjastajaid ka kõik teised trükikojad: Kureaassees C.Assafrey, Rakveres G.Kuha, Viljandis P.Feldt jne. Sajandi viimasel veerendil hakkasid kirjastama ka seltsid, eesotses Eesti Kirjameeste Seltsiga (asut. 1872) ja Eesti Üliõpilaste Seltsiga (asut. 1883), kes oma väljaandeid siiski segeli veel trükikodadele kirjastada andsid.

19. sajandi neljandal veerendil läks kirjastamine trükikodade käest järk-järgult üle raamatukaupmeeste kätte. Samaaegselt toimus aga kirjastuses ja trükikoja taasühinemise protsess: raamatukaupmehed hakkasid endale trükikodasid asustama. Selle perioodi tuntumatest raamatukaupmeestest-kirjastajatest nimetagem siinkohal A.Buschi ja K.Leurmanni Tallinnas, K.B.Sõõti ja M.Hermanni Tartus, W.Ernet Rakveres, A.Seidelbergi Paldiskis, M.Põdderit (hiljem R.Põdder) Narvas. Sajandi lõppkümnendil kirjastajaid juba peaaegu kõik raamatukaupmehed, keda 1890.aastal oli Eestis 59, 1903. aastal aga juba 170.

4. Kapitalismi perioodi eesti raamatu tootmist iseloomustab seega ettevõtete (trükikodade, kirjastusettevõtete) arvu kiire kasv ja nende levimine suurtest linnadest väiksematesse, samuti alavitesse. Eestikeelse raamatu tootjaks (kirjastajaks, trükikojaomanikuks, trükitootjaks) sai sel perioodil

sakslase asemel juba eestlane ise.

SCHNAKENBURGI RAAMATUKAUBANDUSLIKUST TEGEVUSEST AASTATEL 1875—1884

Ingrid Loosme

1. 1875. a. algul oatis Riis kaupmeha ja trükikojaomniku C.F.H.Schnakenburgi vanem poeg Ludwig Heinrich Schnakenburg (1849—1891) Tartus W.H.C.Gläserile kuuluva kirjastuse ja trükikoja ning ühendas selle Riias asuva Schnakenburgi kirjastuse ja lito-tüpoograafiaga. L.H.Schnakenburg jäi elama Riiga ja Tartu ettevõtte ärijuhika oli esimestel aastatel J.L.R.Bergmann, a. 1877—1883 Emil Prehse. Juba paari aastaga kujunes Schnakenburgi ettevõtte Eesti kõige silmapaistvamaks raamatutootmise keskuseks.

2. Schnakenburgi kirjastus asus välja andma senisest ulatuslikumaid ja sisukamaid õpikuid, käsiraamatuid, populaarteaduslikke raamatuid jt. väärtteoseid, mis läksid müügile ka suurema hinnaga. Nende kõrgehinnalisemate raamatute läbimüüki garanteeris suure osa kirjastuse koostöös Eesti Kirjameeste Seltsiga. Teiselt poolt seadis kirjastus üana rohkesti raamatuturule väikseid madalakvaliteedilisi jutujärgi, ajaviiterraamatukesi, mis just odava hinna ja sageli ka kõmulise pealkirjaga pidid ostjaid püüdma. Kirjastajale kindlustas kasumi nende käsikirjade eest makatud madal autorihonorar, raamatute suur tiraaž ja tavaliselt ka halb paber, mis tegi raamatu omahinne madalaks. Eesti keelsete

raamatute hindade skaala laienes tunduvalt. Schnakenburgi trükiste hinnad olid 3 kop. kuni 2 rbl. 50 kop.

3. Ärihuvidega olid mõneti seotud kirjastuse uudsed taotlused raamatute kujunduses. 1880. aastail ilmusid samskordselt Eesti raamatuturule odavad (16 ja 20 kop. number) rahvarasematuseried, mis kõitsid ootjeid litograafias teostatud värviliste piltkeentega. Mõned luulekogud esedeti müügile paralleelselt kaheksaüheksa kujunduses: odavate paberkeentega rahvaväljaannatena ja värvilises köidetud iluväljaannatena, kusjuures viimased olid 2 - 3,5 korda kallimad.

4. Raamatukauplus Schnakenburgidel Tartus puudus. Trükikoja (Suurturu ja Jaani tn. nurgal) müüdi siiski kirjan-
duet mitte ainult hulgiviisi raamatukaupmeestele, vaid ka üksikostjatele. Peamisteks kauplusteks, kes väljaspool Tartut Schnakenburgi toodangut levitasid, olid Tallinnas Kluge ja Ströhm, Wassermann ja A.E.Brandti raamatupoad ning Nartheli koloniaalkauplus, Viljandis müüs Schnakenburgi toodangut Karow, Pärnas Jacoby ja Co, Võrus M.Pödder, Paldiskis B.Linde, Valgas M.Rudolff. Kirjandust asi Schnakenburgilt osta ka tellimise teel, saates ootusumma rahaga või kirjamarkidega kirjastusse, kes postikuludid arvestamata raamatud tellijale koju esitas.

5. Võrreldes varasemate ja teiste kaasaegsete Eesti kirjanike ja raamatukaupmeestega oli Schnakenburgi informatsioonilise eestikeelsest kirjandusest laialdasem

ja operatiivsem. Kirjastus avaldas rohkesti kuulutusi, ülevaateid, lühemaid või pikemaid nimestikke ja retsensioone ajakirjanduses, kalendrite jt. trükiste lõpulehekülgedel ja tagakaantel. Kirjastuskataloogides ja mujal reklaamitekstis hakati korreksemalt märkima autorite, mugandajate ja tõlkijate nimesid, enamikel juhtudel toodi ära ka trükikordus. 1884.a. ilmus esimene snnoteeritud kirjastuskataloog.

6. Raamatute kiirema läbimüügi huvides rakendas Schneckenburgi kirjastus ka ebaausaid aasadusevssastaseid ärivõtteid. Raamatuid, mis küllalt kiiresti ostjaid ei leidnud, aadeti aastate möödudes müügile uuea kujunduses kasnte ja tiitellehtedega ning võltsitud sünniaastataga. Sagedamini seid just odavshinnalised suuretirasžilised ejevliiteraadtud ostjate petmiseks tundmatuseeni muutunud valimuse, vahel ka hoopis uue pealkirja. Kirjastuse omavolilised äritrikid ei jäänud eileki saleduseks, ajakirjandus aaua Schneckenburgi sarjase, kaitses ostjate-lugejate huve.

LIIVIMAA ÜLDKASULIKU JA MAJANDUSLIKU SELTSI

OSAST EESTI KALENDRIKIRJANDUSES

Endel Annus

Liivimaa üldkasulik ja majanduslik Selts elustas tegevust 1796.a. Riias Balti kubermangude mõisnike põllumajandusseltsina. Viidi 1813. a. Tartusse. Seltsil on mõningaid teeneid eesti- ja lätikeelsete kalendrite ja raamatute väljandmisel.

Esimene seltsi poolt väljaantud eestikeelne trükis oli Grenzuse trükikoja 1801.a. lõunamurdeline kalender, mille lisa on tõlgitud Riias ilmunud Mülleri saksakeelaest kalendriat ja sisaldas seltsi poolt ettevalmistatud kirjutised tapuvartest kiudaine saamise, aedvilja kuivatamise, korvipunumise ja kartuli- ning kapaakaavatuks kohta.

Tõenäoliselt on ilmunud ka samasisuline raamat põhja-eesti keeles Gresseli kirjastusel 1804.a. Kartulikasvatuse ja tapuvartest kiudaine valmistamise õpetus on ilmunud veel Gresseli 1805.—1806.a. kalendria. Minuthi 1804.—1806.a. kalendria ilmus "Lühhikenne Õppetus, kuides Innimenne äkkilise Surma- ja mu hädks sees woib aidatud sada", mille on kirja pannud Riis erst J.H.Dyrsen seltsi tellimisel.

1837.—1839.a. andis Selts omel kulul välja Schünmanni trükikoja kalendrit eesmärgiga avaldada selles eriti põllumajanduslikke nõuendeid. Tegelikult seltsi poolt useldatud pastorid neid lootusi ei täitnud ja selts endis kalendri väljandmise üle õpetatud Eesti Seltsile.

" U U S I L M " 1 9 1 7. AASTAL

Meelik Kshu

1. Eesti töörahva häälekandja Põhja-Ameerikas eja-leht "Uus Ilm", mis oli hakanud ilmuma New Yorgis 1909.a., astus H.Pöögelmanni toimetusel 1917. aastasse üsna lootusrikkelt, muuhulgas seni suurima tellijaakonnaga. Lehe väljaandja, Ameerika Eesti Kirjastuse Seltsi (AEKS) juhatus julges ette võtta katse lugejate informatsioonitarbe ope-

ratiiivsemske rahuldamiseks ja pani "Uue Ilma" 5. veebruarist alates, esialgu küll ajutiselt, kolm korda nädalas käime. Klavnes eesti sotsislistlike organisatsioonide tagavus Ameerika Ühendriikides.

2. Situatsioon Ameerika Ühendriikide eesti pagulaste hulgas ja järelikult ka "Uue Ilme" väljaandmises muutus järsult pärast seda, kui Petrogradis puhkes 12. märtsil kodanlik-demokraatlik revolutsioon, mis viis tsarismi kukutamisele. Venemaa, sealhulgas ka eesti poliitilistele põgenikele avanenud võimalus kodumaale tagasipöördumiseks. 4. aprillil teataski N. Pöögelmann enda ja mõne teise seltsimehe kavatsusest kuu lõpul Eesti poole teele asuda. Kõdal hiljem esines ts. Eesti revolutsiooni arengu huvisid silmas pidades, ettepanekuga lõpetada "Uue Ilma" väljaandmine, viia ledumismasin Eestiisse ja asuda seal töölislehe väljaandmisele. Sel teel loodeti ühtlasi ära hoida ajalehe võimalik üleminek ideoloogiliselt ebakindlate või töölisliikumisele lausa vaenulike ringkondade kätte.

3. Puhkes terav poleemika, mille käigus "Uue Ilme" senise toimetaja ettepaneku vastu astus välja hulk Ühendriikide eesti töölisliikumise tegelesi, aga samuti kodanliku New Yorgi Eesti Seltsi ringkond, kes lootis ajalehte üle võtta. AEKS-i 15. aprilli peekoosoleku enamus pooldas revolutsioonilise töölislehe väljaandmist kodumaal ja "Uue Ilma" ilmumise lõpetamist. Otsustati kuu aja jooksul korraldada kirjastuselehtide liikmete hulgas üldine hääletamine kahe resolutsiooni suhtes. Neist esimene nägi ette "Uue Ilma" välja-

andmise lõpetamist alates 1. juunist, teine aga soovitas "Uue Ilma" väljaandmist jätkata nädalalehena ja ajaleht alles siis sulgeda, kui Eesti on tõoliselt asutatud ja olud Ühendriikides seda sulgemist nõuavad. (Et Tallinnas oli juba kaks nädalat ilmunud bolševistlik päevaleht "Kiir", saadi teada alles mõne päeva pärast.)

4. Kuu aega kestsid ägedad vaidlused koosolekutel ja "Uue Ilma" veergudel. 23. aprillil lahkus New Yorgist kodumaale grupp juhtivaid seltsimehi (H.Pöögelmann, W.Jenson jt.). 27.aprillil hakkas "Uus Ilm" ilmuma taas nädalalehena. Mai teisel poolel selgusid hääletamise tulemused: väikese ülekaalu said need, kes pooldasid ajalehe edasist väljaandmist Ühendriikides.

5. "Uus Ilm" jätkas seega ilmumist, nüüd juba J. Palmeri toetusel. Mitmete silmapaistvate kaastööliste lahkumine ja majanduslikud raskused ei suutnud siiski takistada "Uue Ilma" ilmumist. Edasi polemiseeriti veel ühes küsimuses: kas ühendada A.EKS Ameerika Sotsialistliku Partei Eesti Liiduga või mitte. Paljud pidasid seda vajalikuks ajalehe sotsialistliku suuna tugevdamiseks, kuid 1917.a. jäi kõik siiski endiseks.

6. "Uue Ilma" püsimaajäämine 1917.a. kõigi raskuste kiuste ja selle edasiilmumine kuni tänaseni välja kinnitab, et objektiivselt oli õigus neil, kes tol ärevusrohkkel kevadel astusid välja Ameerika Ühendriikide ja Kanada eesti töörahva häälekandja säilitamise poolt. Ühtlasi on selge seegi, et H.Pöögelmenn ja tema mõttekaaslased lähtusid tunnust

väärivast soovist aidata tõhusalt kaasa kodumaiste eesti tööliaperioodika väljendamisele ja revolutsiooniprotsessile üldse, tundmata siiski tegelikku olukorda sõja ning keuguste eraldatud Eestis, kus tööliapõevalsht "Kiir" suutis korralikult ilmuma hakata.

EESTI KIRJANDUSE SELTS AJAKIRJA "EESTI KIRJANDUS"

VÄLJAANDJANA

Mari Kalvik

Ajakirja aastail 1907—1920.

1906. aastal hakkas J.Jõgever välja andma kirjandus-
teadusliku sisuga ajakirja "Eesti Kirjandus", mille toime-
mist jätkas ka 1907. aastal.

Kui Eesti Kirjanduse Selts alustas oma tegevust, kinkis J.Jõgever "Eesti Kirjanduse" väljendamise õigused ja ladu-
dessa jäänud ajakirja eksemplarid seltsile. "Eesti Kirjan-
dus" muudeti EKS-i häälekandjaks. Ajakirja väljandamiseks
moodustati vastav toimkond. Esimeseks tegevtoimetajaks oli
J.Jõgever (1906—1910; 1913—1915), kelle õlul lasus ajakir-
ja sisu eest hoolitsemine.

Nagu EKS ise, nii kujunes ka ta häälekandja teadusliku
suunuga ajakirjaks. "Eesti kirjanduses" ilmus artikleid
mitmelt teadusalalt. Keelteadusliku sisuga artikleid aval-
dasid ajakirjas tuntud keeletehjad J.Aavik, J.Jõgever, V.
Grünthal, H.Põld jt., ajaloo alalt V.Reimen, M.J.Eisen,
A.Jürgenstein, M.Lipp ja M.Kampmann. Avaldati ka rahvaluu-
lelaseid uurimusi, arvustusi uute kirjandusteoste kohta

ja ülevaateid ilmunud kirjandusest.

Taariaajal ilmus ajakirjast 11 köidet, aastail 1918/19 koondköitena. Ajakirja tiraaž kõikus 1000 - 1500 eks. vahel. Igal aastal oldi sunnitud ajakirjale andma toetusi EKS-i poolt, sest trükitud eksemplarid jäid tellimiate vähesuse tõttu lastu seisama. 1916. aastal tõusis tellijate arv esmakordselt nii kõrgele, et kuukirja ilmumine oli EKS-ile kasulik. (1916.aastal oli ajakirja tiraaž 1000 aks., tellijaid 820). Korduvalt püüti tellijate arvu tõsta ajalehtedes ja ajakirjades ning EKS-i aastaraamatute tehtava reklaami abil, saadeti laiali ajakirja proovinumbreid, koostatati prospect ajakirja sisu ja edaspidiste kavatsuste tutvustamiseks. Peale tellimiate vähesuse oli puudus ka kaastööst. Kaastöölistele maketi honorare sõltuvalt sellest, kuidas "seltsi rahaline jõud lubab" (V.Reiman. "Eesti Kirjandus" 1908, lk. 8). Esialgu maketi 2 - 3 kopikat ja 1913. aastast alates paremate tööde eest 4 - 5 kopikat rida.

"Eesti Kirjanduse" hind oli kõikuv. J.Jõgeveri väljasaadetakse maksid ainult 30 kopikat. 1908. - 1915. aastani oli ajakirja aastane tellimishind postiga kättetoimetamisel 3 rubl. ja ilma postikuludeta 2 rubl. 50 kop. 1916. aastal tõsteti ajakirja tellimishind 3 rublale ja 1917. aastal 4 rublale aastas.

Ajakiri aastail 1920—1929.

"Eesti Kirjandus" ilmus nagu varemgi kord kuus. Kuni 1929. aastani lasus ajakirja toimetamistöö tegevtoimetaja õlul.

Sisuliselt haaras ajakiri nelja ala: kirjandusteadus, ajalugu, keeleteadus ja rahvaluule. Kodulooalaseid ja kunati puudutavaid teemasid enam ei käsitletud.

Ajakirja tähtsamateks kasaanneteks kujunesid "Festi raamatute üldnimestik" (1924—1939) ja "Koidula kirjad omakaelsele" (1926—1929).

Kodanlikul ajal sai ajakiri toetusi kultuurkapitali summadeat. Toetusest hoolimata pidi EKS kuukirjale pidevalt juurde maksuma, sest tiraažid olid küllaltki suured (kõikusi 1200 - 2000 eka. vahel) ja tellimiate arv oli väike. Kõige vähem oli aastatellijaid 1921. aastal — 247 (tiraaž 2000), kõige enam oli neid 1929. aastal — 652 (tiraaž 1000). 1928. aastal oli tellimishinnaks 4 kr. aastas. Üksiknumbreid müügile ei saadetud.

20-ndate aastate lõpul tõsteti honorare. Makates 5 - 15 senti reast, suutis "Festi Kirjandus" hankida endale paremaid artikleid.

Ajakiri aastail 1929—1940.

3. veebruaril 1929. aastal asendati kuukirjatoimkond väiksemsarvulise toimetusega. Nüüd hakkas "Festi Kirjandus" kirjandusteadusliku osa eest hoolitsema Pr.Tuglas, rahvaluule eest O.Loorits (1931. a. aprillist P.Ariste), keelekõhvimused läksid lahendamiseks A.Saareste kätte ja ajalooalase kaastöö hindamine jäi H.Kruusi hooleks. Vaatutavaks toimetajaks jäi kuni 1934.a. detsembrikuuni J.V.Veski, millal tema asemele asus tööle EKS-i teaduslik sekretär D.Palgi. 1936. aastal laienes toimetus ühe liikme võrra,

eest rahvateaduse ala hakkas juhtima P.Linnus.

30-ndail aastail tegid ajakirjale kaastööd Pr.Tuglas, G.Suits, H.Raudsepp, M.Sillsoja, Ed.Hubel, A.Adson, O.Urgart, B.Linde, V.Grünthal, A.Palm, D.Palgi, A.Annist, A.Saareste, J.Mägiste, P.Ariste, Ed.Laugaste, J.Silvet, V.Alttoa jt. juba tollal või tänapäeval tuntuks saanud kultuuritegelaad, kirjanikud ja teadlased. Ajakirja avaldati teadusliku sisuga uurimusi, koostati ilukirjendust tutvustavaid aastaülevaateid ning arvustati ilmunud kirjendusteoseid. Jätkus "Eesti raamatute üldnimestiku" väljaandmine ning 1938. aastast alates hakkas ajakirja lisana ilmuma "Raamatukogu".

Kord kuus ilmuvale ajakirjale oli avatud ettetellimine. Aastakaigu hind tellimisel oli 5 kr. ja brošeeritult 6 kr. Kuid alates 1929. aastast hakati ajakirja "Eesti Kirjandus" müüma ka üksiknumbrite viisi, mille hind oli 50 senti.

30-ndail aastail ilmus "Eesti Kirjandus" väikeses eksemplaride arvus kui 20-ndail aastail. Tiraazi kõikumine toimus 1000 - 1400 eke. piires. Ajavahemikul 1929 - 1940 tõusis ajakirja tellijate arv, ulatudes 1936. aastal 908-ni. Tellijate rohkus nimetatud aastal oli tingitud Raamatuaasta mõjutustest.

Kaastöölistele maksis "Eesti Kirjandus" honorari võrdlemisi vähe. 1929. aastast alates määrati ajakirja rea honorarika artiklite ja arvustuste eest 10 - 15 senti, erijuhtudel kuni 20 senti. 1937. aastal tõsteti honorarimäär 2 senti võrra.

Ajakiri "Eesti Kirjandus" oli ka sel perioodil EKS-i

kulukamaisid väljaandeid, mis sai ilmuda ainult riigilt saadavate toetuste abil.

HARULDASED EESTIKEELSEAD RAAMATUD

TRÜ TEADUSLIKUS RAAMATUKOGUS

Eina Hansson

Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas slustati 1975.a. tööd eestikeelsete haruldaste raamatutega. Võttes aluseks raamatute harulduse üha, ajalise printsiibi, selgitati välja ja eraldati kõik 1860.aastani (incl.) ilmunud eestikeelsed trükised — 482 nimetat 662 köites. Raamatud kataloogiti annoteeritud kirjega ja koostatati kronoloogiliselt järjestatud kartoteek.

Raamatukogu juurdekasvupäevikute ja kinkeregistrite põhjal selgus paljude raamatute sashumistee raamatukokku. Suure osa moodustavad annetused asutustelt ja isikutelt. Esimesed eestikeelsed raamatud saadi annetusena juba 19. saj. algul. Raamatukogu vanimad eesti raamatud H.Stehli "Hand- und Hausbuch..." (1632) ja H.Gösekeni "Manuduotio ad Linguam Oesthonicam..." (1660) annetas Antale pastor F.G.Moritz 1804.a. Mitmed 19. saj. alguse trükised andis üle ülikooli juures aastail 1803—1826 töötanud tsensuurikomitee.

Alles 1920. a. koondati kõik eestikeelsed trükised, loodi eestikeelsete raamatute osakond ja alustati kataloogi koostamist.

Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonda ereldatud

raamatutes leidub märkmeid, templeid, omanikunimesid. Vanimad provenientsimärkmed pärinevad 17. sajandist.

Võrdlemisel Schwabe kataloogiga (A.J.Schwabe. Chronologisches Verzeichniss aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften. Dorpat, 1867) selgus, et selles 1860. aastani esitatud 1101 trükisest leidub ülikooli raamatukogus 448. Seevastu puudub Schwabe kataloogis 112 trükist, mis ülikooli raamatukogus on olemas.

Ülikooli raamatukogu haruldaste raamatute kartoteegi võrdlemine BNSV TA F.B.Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi, BNSV TA Teadusliku Raamatukogu ja F.B.Kreutzwaldi nim. BNSV Riikliku Raamatukogu kataloogidega näitas, et ülikooli raamatukogus leidub kolm raamatut, mida nimetatud raamatukogudes ei ole: kaks aabits-katekismust "ABD nink weikenne lugemisse raamat Tartu ma rahwa tullus" (Tartu, Grentsise tr., 1817) ja teine sama sisu ja pealkirjega, ilmunud Riies (Möllereri tr., 1820); kolmas "Ussowilli, ehk head kombad, mis peale usk sind sadab" (Tallinn, Dullo tr., 1828). Võrdlemise käigus selgus nimetatud raamatukogudes säilinud mõningate vanemate eestikeelsete raamatute arv. Kõige vähem leidub F.W.Willmanni töid, vähe on säilinud F.Mannteuffeli põhitööst "Aiawite peergo walgussel" (1838) ja C.W.Freundlich'i raamatukest "Siin on Magdeburgi linna hirmsast ärrakumisest..." (1837). Seevastu leidub igas nimetatud raamatukogus arvukalt J.W.L.Luce didaktilise sisuga teoseid. Palju on säilinud 19. saj. algul ilmunud seaduste väljaandeid.

TEADUSKIRJANDUSE VÄLJAANDMISEST BESTIS

1920. — 1930. AASTATEL

Mare Lott

Teaduskirjanduse kujunemine on lahutamatult seotud teaduse arenguga ning üka selle arengu olulisemaid näitajaid.

Kuni XIX sajandi teise pooleni eestlased ise teadusega tegelda ei asanud. Esimene huvipuhang seati keele, rahvaluule jms. vastu ulatub küll XIX sajandi algusesse, kuid on seotud Rosehplānteri ning teiste saksa rahvusest estofiilide tegevusega. Nende töötulemused ilmusid "Beiträge-de" lehekülgedel (1813—1830). Tartu Ülikooli õppejõududeks eestlased ei pääsenud. Teaduslikud seltsid kohespeal olid aakalaste käes. Peamiselt keele- ja folklooriharraatuse tähe all 1838. a. tegevust alustanud Õpetatud Eesti Seltai kuulusid estofiilide kõrval küll ka üksikud eestlased, kuid seltsi tegevus kandus sajandi lõpupoole eestivae mulikele radadele ning seltsi "Toimetused" (Verhandlungen), kus 1857—1861.a. ilmus "Kalevipoja" esitrükk, kujunesid üksnes balti-saksa teaduse avalduseks.

Alles Eesti Üliõpilaste Seltsi "Albumid" ja "Sirvilauad", milles sajandivahetusel aktiivselt tegeldi muinsvarade kogumise ja kultuuriloo küsimustega, Eesti Kirjanduse Seltsi (1907) ja Eesti Rahvs Muuseumi Seltsi (1908) seutsmina lõi kindlamed alused teaduslikuks uurimistööks ja teaduslike tööde trükis avaldamiseks.

XIX sajandi teise poole ja XX sajandi alguse eestlastest uurijate tööd said ainult osalt ilmuda kohalike organisatsioonide väljaandel. Tunduv osa nende toodanguast pidi olude sunnil leidma ilmunisvõimslusi väljaspool, eeskätt Venemaa suuremate keskustes — Peterburis, Moskvss ja Kaasanis, kus ülikoolide juures oli eestlastest õppejõudusid. Sella perioodi teaduskirjanduse üksikssjalikum uurimine eeldaks vältimatult ka eesti teadlastelt väljaspool ilmunud publikatsioonide arvestamist.

Oktoobrirevolutsioon vabastas eesti rahvusliku kultuuri ning teaduse balti-saksa ja tseristliku Venemaa kahekordse surve alt. Kogu koolisüsteemi ulatuses toimus üleminek eesti õppekeelele. Tartu Ülikoolist sei rahvuslik ülikool, kasvavas eestlastest õppejõudude ja eesti keele oesetähtsuse õppetöös, kujunes välja rahvuslik intelligents.

Kodanlik riik vajae teadust oma majanduslike ja poliitiliste positsioonide kindlustamiseks. See lõi avaramad võimalused uurimietööks, kuid tõi kaasa riikliku suunaamise, milleks rekendeti majanduslikke mõjutusvahendeid.

Teaduslik töö keskendus Tartu Ülikooli ja uurijate algatusel asutatud akadeemilietesse ühingutesse, mie andaid ka põhiosa teaduslikust kirjandusest.

Süsteemaatilisem teaduskirjanduse avaldamine algab 1920. aastatel. Enamik uurimietulemusi avaldati kohapeal, kuid suur osa teaduslikust kirjandusest jäi endiselt võõrkeelseks, et laiendada selle kasutajeskonde ning Eesti teadust avaramalt tutvustada.

1920. aastate lõpuks kujunes välja teaduskirjanduse väljaandmise süsteem. Keskised uurimisasutused ja seltsid avaldasid oma töid jätkväljaannetena. Ülikooli "Toimetuste" (Acta et Commentationes...) kõrval ilmusid regulaarselt Õpetatud Eesti Seltsi "Toimetused" ja "Aastaraamatud", Loodusuurijate Seltsi "Aastaraamatud" ja "Eesti Loodusteaduse Arhiiv" ("Archiv für die Naturkunde Estlands"), Akadeemilise Emakeele Seltsi, Akadeemilise Ajaloo Seltsi, Akadeemilise Kirjandusühingu, Eesti Keele Arhiivi, Eesti Rahvaluule Arhiivi jpt. "Toimetused". Ligi pool (48,2%) teaduskirjandusest ilmus jätkväljaannetena või seltside toimetusel ilmuvates ajakirjades. Väiksemad uurimisasutused ja seltsid, kel puudus võimalus iseseisvaks kirjastamiseks, avaldasid oma töid keskses teaduslikes väljaannetes, mis ilmusid Tartu Ülikooli, Õpetatud Eesti Seltsi või Loodusuurijate Seltsi toimetusel. Hiljem telliti oma autorite töödest äratrukke, numereeriti ning ühendati seeriaks. Selliselt kujunenud seeriad andsid ülevaate uurimistegevusest ning võimaldasid publikatsioonide vahetuat. Sellega kaasas ühtlasi separaatide hulk ja ostaathtsus teaduskirjanduse üldpildis.

Teaduslike tööde väljaandmine oli kitsa kasutajaskonna ja sellest tulenevate üliväikeste tiraažide tõttu võimatu ilma riikliku toetuseta. Regulaarselt hakati toetusi saama 1920. aastate teisel poolel kultuurkapitali summadeat. Sellega kaanes ka kirjaatustevõime intensiivistumine. Kuigi summad polnud suured ja majanduskriisi aastail sageli sootuks kokku kuivasid, võimaldas see siiski rea teaduse seisukohalt oluliste tööde ilmunist, mis ärilistel alustel

oleks ilmunud jäänud. Vähesed erakirjastuste väljaandel ilmunud teaduslikud tööd said ilmuda vaid kultuurkapitali või teadusasutuste dotatsiooniga.

Kuna teaduslikus uurimistöös oli peaarhitekt asetatud nn. rahvuslike teaduste arendamisele, on 48,3% ilmunud teaduslikust kirjandusest humanitaaraladelt ja üksnes 15,6% loodusteaduse valdkonnast. 36,1% teaduskirjandusest moodustavad rakendusteadused, eeskätt põllumajandus, mida riiklikult kõige enam toetati.

1925.a. alates on teaduskirjanduse kasv proportsionaalne raamatutoodangu üldise kasvuga, moodustades püsivalt 9-10% ilmunud nimetuste arvust ning 7-8% trükiteoodangu üldmahust. Teadusliku potentsiaali kasv avaldub uurimuslike tööde osatähtsuse suurenemises. 1938.a. ilmunud teaduslikust kirjandusest on 74% uurimusliku sisuga.

1920./1930. aastatel tekkinud ulatuslik teaduskirjandus on nii sisult kui ka trükitehniliselt ja kujunduslikult mitmeti vastuoluline. Kuid selle tundmine ja diferentseeritum käsitlemine tagab meie teaduse ja teadusliku raamatu järjepidevuse mõistmise. Erialase teaduskirjanduse süvendatum uurimine vajaka edaspidi raamatuloolaste ja teadusloolaste ühistööd.

KULTUURKAPITALI OSA KODANLIKU EESTI KIRJASTUSTEGEVUSES

Aita Kraut

Eesti Kultuurkapitali eesduke võeti Riigikogu poolt vastu 1925. aastal. Kultuurkapital jagunes kuueks sihtkapita-

like (kirjanduse, helikunsti, kujutava kunsti, näitekunsti, kehakultuuri ja ajakirjanduse). Sihtkapitalideest oli kirjastustegevusega kõige otsesemalt seotud kirjanduse sihtkapital.

Kultuurkapitali tegevuses võib eristada kolme perioodi:
I — kultuurkapitali loomisest kuni 1928/29. eelarveaastani,
II — 1928/29 - 1934/35 ja III — 1934/35 - 1939/40.

Kultuurkapitali tegevuse I perioodis läks kasutuskrediidide jagamisel $\frac{1}{5}$ summast vabariigi valitsuse käsutusse, $\frac{4}{5}$ jaotamisele kuue sihtkapitali vahel. Üldine hoiak kirjastamise toetamise suhtes polnud kuigi soodus. Kirjastusi käsitleti kui ärilisi ettevõtteid ja raamatut kui tavalist kaubaartiklit, mille tootmine peab andma kasumit. Kui kirjanduse sihtkapital toetas peamiselt keele- ja kirjandusteaduslike teoste väljaandmist, siis teiste teadusalade publikatsioonide toetati kultuurkapitali kodanliku valitsuse käsutuses olevatest summadest. Teised sihtkapitalid toetasid peamiselt oma ala perioodikaväljaandeid. Selle perioodi lõpust saab alguse meie põllumajandusliku kirjanduse toetamine. Stebiilselt said sel perioodil toetusi Eesti Kirjanduse Selts, Akadeemiline Kirjandusühing, Akadeemiline Ajaloo Selts. Kultuurkapitali toetusega alustas sel perioodil kirjastustegevust ka Eesti Kirjanike Liit.

Kultuurkapitali seaduse muutmine 1927/28. eelarveaastal tõi olulisi nihkeid ka kultuurkapitali summade kasutamisse. Alates sellest läks kodanliku valitsuse käsutusse 50% kultuurkapitali sissetulekuist, teine pool jäi kuuele sihtkapitalile jaotamiseks. Perioodi alguses kerkisid kirjastamisega

seotud probleemid üsna teravalt kultuurkapitali nõukogu päevakorrale. 1929. a. sügisel formuleeriti küll nõukogu põhimõttelised seisukohad raamatute kirjastamise küsimuses, kuid mingit kindlapiirilist tegevusprogrammi ellu rakendada ei suudetud. Näiteks kavatseti laene kirjastamiseks anda suurematele kirjastustele võimalikult odava protsendiga ja pikema aja peale. Praktiliselt jäi see põhimõtte paberile, sest vaatlusalusel perioodil kirjastustele laene enam ei antud. Seda oli tehtud kultuurkapitali tegevuse I perioodil, mil laenu said näiteks "Loodus", "Odamees" jt. Selle perioodi iseloomulikuks jooneks on kultuurpropaganda fondi asutamine. Puht-teaduslike ja perioodikaväljaannete kõrval toetati sel perioodil ka populaarteaduslike raamatute väljaandmist (sari "Elav teadus" ja üksikud käsiraamatud).

Fašistliku diktatuuri ajal toetused kirjastustevõrguseks kahanesid. Trükitoodangu üle seati sisse senisest tugevam kontroll. 1935. aastast alates ei avaldatud trükkis enam kultuurkapitali aastaaruandeid, "vaikiva oleku" tõttu ei ilmunud kritiseerivaid artikleid kultuurkapitali kohta ka ajakirjanduses. Endiselt toetati Õpetatud Eesti Seltsi, Eesti maa Kirjanduse Ühingu, Eesti Neuroloogia Seltsi, Akadeemilist Keemia Seltsi jt. teadusasutusi. Varasemate aastate eeskujul eraldati summasid ka kultuurpropaganda fondi.

Üheks esimeseks ja üsnagi stabiilseks toetusesaajaks oli Eesti Kirjanduse Selts, kelle kodu-uurimise toimekonna väljaandel ilmus trükkist koguteos "Eesti. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus". Peale selle ilmus EKS-i

väljaandel kultuurkapitalist saadud summade abiga veel mitmeid eesti raamatuid, kirjandust, keelt ja kultuurilugu käsitlevaid teoseid (R. Antiku "Eesti raamatute üldnimestik 1918-1923" 1931, A. Saareste "Eesti murdeatlas" 1938, Fr. Tuglase "Eesti Kirjameeste Selts" jt.).

Akadeemiline Kirjandusühing oli üks neist organisatsioonidest, kellele määrati isegi kultuurkapitali lõpuperioodil kirjanduse sihtkapitalist toetusi, samal ajal kui teised krediitide vähesuse tõttu neist ilma pidid jääma. Toetusega kirjastati niisugused teosed nagu G. Suitsu "Lisandusi Kr. J. Petersoni tundmaõppimiseks" 1927, J. Semperi "André Gide'i stiili struktuur" 1929 jt.

Kirjastamiseks said toetusi veel Akadeemiline Emakeele Selts (kes muude väljaannete kõrval sai mitmel korral rahha ka A. Saareste "Eesti mõistelise sõnaraamatu koostamiseks, milline jäi aga seltsi poolt välja andmata), Akadeemiline Ajaloo Selts (toetuse abiga ilmus näiteks "Eesti biograafilise leksikon"), Eesti Rahva Muuseum (kirjastas saadud toetustega oma aastaraamatuid ja etnograafilisi monograafiaid), Õpetatud Eesti Selts (toetusi saadi aastaraamatute, eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaadete, kirjade, toimetiste jt. väljaannete tarbeks) ja mitmed teised tolle aja seltsid, ühingu- , asutused ja organisatsioonid.

Suur osa oli kultuurkapitalil ka ajakirjanduse arengus. Toetust said "Looming", "Eesti Kirjandus", "Eesti Keel", "Noorusmaa" jt. Märkimist väärivad kirjastustele

"Loodus" ja "Odamees" antud laenuks ning toetused.

Kultuurkapital toetas teatmeteoste ja teadusliku tööde kirjastamise kõrval ka muude alade väljaandeid. Nii nägi trükivalgust kultuurkapitalist saadud summadega meie tolleaegne noodikirjandus ja Eesti Lauljate Liidu "Muusikaleht" (helikunsti sihtkapitali vahendusel). Ka kunstialaseid trükiseid (peamiselt küll kunsti aastaraamatuid) anti mitmel korral välja kultuurkapitali abiga.

RAAMATUKUNSTNIK JA -UURIJA HANS TREUMANN

Rudolf Põldmäe

Hans Treumann sündis 7. mail 1905 Tallinnas pagari pojana, õppis 1912-1915 kohalikus algkoolis ja 1915-1922 reaalkoolis. Isa haiguse tõttu ei saanud ta kooli lõpetada ja pidi hakkama trükitehnikat õppima väikeses "Hansa trükikojas", kus omandas trükitehnilise kutse ja töötab 1940. aastani. Siimapaistva trükimeistrina kutsuti ta 1938. a. trükitehnikaliste erialainete õppejõuks Tallinna Trükitehnikakooli ja Riigi Kunstitehnikakooli. 1940. a. valiti ta "Hansa" trükikoja tehniliseks juhatajaks, kuid peatselt kutsuti kirjastuse "Pedagoogiline Kirjandus" tehniliseks toimetajaks, samas ametis oli ta 1941-1944 "Eesti Kirjastuses". Alates

1944. a. aügisest töötas ta kirjastuses "Ilukirjandua ja Kunst" tehnilia-kunatilias toimetajana ning tootmisosakonna juhatajana. Alates 1947.a. oli H.Treumann Tallinna Riikliku Tarbekunati Inatituudi (hiljem ENSV Riikliku Kunstiinstituudi) graafika kateedris tüpograafia eriala õppejõuka; talle omistati 1965.a. dotsendi kutse. Tervise halvenemise tõttu läks ta 1971.a. pensionile ja auri 1. mail 1974 Tallinnas.

H.Treumann võttia 1930-ndail aastail osa Tallinna Trükitöölitate Ühingu ja Tallinna Ajaloo Seltsi tegevusest, mis äratas tema huvi trükikunati ja raamatujaloo vastu. Vanu kõiteid uuridea sai ta kaasosaliaeka Wanradti ja Koelli katetismuse avaatamisel. Treumann kujunes heaka paberisortide tundjaka ja koostas Tallinna paberivabrikutele nende sortide katalooge. Tema eeatvõttel trükiti "Hansa" trükikojaa mitmeid tolle aja kauneimad raamatud ("Tallinna raakoda", 1935; H.Peetai "Mõnda ekallibriaseat", 1937; "Vana Tallinn" I-IV, 1936—1940; "Vana Narva", 1939; "Agenda Parva", 1938; A.Tuulaa "Hando Mugaato eksliibrised", 1939 jt.). 1930-ndail aastail hakkas H.Treumann kujundama ka kunstipäraseid bibliofiilseid raamatuid. Sõjajärgsetel aastatel koostas H.Treumann tüpograafilise õppematerjalina mõned pisitrükised, mis hiljem koondaa teosesse "Tüpograafiline materjal" (1957, ainult 50 eks.).

Pedagoogina õpetaa Treumann kõrgemaa õppeasutuaas raamatukujundust, polügraafiat, materjalide tehnoloogiat ja graafiliai stile. Juhendades tulevasi raamatugraafikuid andis ta neile tugeva ettevalmistuae, mis on oluliselt edasi viinud eesti raamatukultuuri. Ka tarbe- ja vabagraafikud ning

plakatistid on osa saanud tema saajatundlikust õpetusest. Tallinna Riikliku Tarbekunsti Instituudi õppestruktuuris jätkas Traumann rariteetsete raamatute kujundamist, kasutades enamasti kunstiõpilaste illustreerimisi. Tekstideks on valitud eelkõige kaasaegsete eesti prosaistide ja luuletajate teoseid. Sellas tegevuses tekkis 1950-ndate aastate II poolel vahetult, hiljem jätkus see uuesti alates 1961. aastast, sedapuhku kunstiliselt kõrgemal tasemel. Eritise meisterlikkusega on kujundatud kaaburaamatud 25-50 eksemplaria. H. Traumanni kujundatud P.Tuglase "Meri" (1967) massitiraažis äratas ostjaskonna suurt elevust. J.Gutenbergi 500-aastase surmapäeva tähistamiseks kujundatud B.Fr.Daeveli ood "Gutenberg" (1969) tõi H.Traumanni rahvusvahelisel raamatunäitusel 1971.a. Moskvas diplom; sama tunnustuse sai ta Leipzigi raamatunäitusel.

Hoolimata erihariduse puudumisest kujunes H.Traumanni silmapaistev raamatuajaloo uurija. Ta alustas lühiajaliselt 1930-ndail aastail. Sõjajärgsetel aastatel hakkas ta Tarbekunsti Instituudis plaaniliselt tegema teaduslikku tööd ja esitas iga aasta mingi käsikirja, mis on jäänud trükkimata. Tähtsaim neist on mahukas käsikiri "Raamatukõitmisakunstist Tallinnas" (1955). Põhjaliku saksa keele ja vanade kirjude tundjana on H.Traumann hoolikalt kasutanud vanemaid arhiivifonde ja toonud sealt rohkesti uusi andmeid eesti raamatuajaloo rikkendamiseks. Ta on avastanud ka teisi uurimisallikaid (kirised, trükipildid, arveraamatud jne.). Tema peamiseks uurimisobjektiks kujunes Tallinna mitme sajandi ulatuses ja

väga laialdase temaatikaga. Tal jätkus harukordset püsivust suurte ainekogude läbitöötamiseks, mis nõudis palju aega ja vähendas uuri- ja produktiivsust, kuid tõi esile täiesti uusi probleeme või andis lahendusi seni poolikult uuritud küsimustele. Tema uurimused on äärmiselt kokku surutud ja küllastunud faktilisest materjalist ning bibliograafilistest andmetest.

H.Treumanni uurimistööde temaatiline ja ajaline amplituud on lai ja mitmekülgne. See algab keskajast, käib läbi mitme sajandi ja jõuab olevikuni välja. Uurimused käsitlevad kesk- aegseid inkunaableid, Pirita ja dominikaanlaste kloostri raamatu- ja koolialast tegevust, XVI sajandi raamatut, selle köitmist ja kauplemist, XVII sajandi kirjamehe G.Mülleri elu ja tegevust, Tallinna trükikoda 1633. aastest alates, eesti- keelseid barokseid pulmalaule, kirikute raamatukogusid XVII sajandil jne. Treumann on XVIII ja XIX sajandist uurinud Eestimaa konsistooriumi kirjastuskassa tegevust, nende sajandite raamatute sünnilugusid, illustratsioone, tiraaže, müüki, hoonet, autoreid jne. Viimastel eluaastatel tegeles ta ka loodusteaduste, eriti astronoomia ajaloo- ja XIX sajandist uuris ta litograafia ajalugu ning eesti muusika- ja teatri- kunsti algeid (C.Pr.Karell ja P.A.J.Steinsberg). Treumann rikkas ka Fr.R.Kreutzwaldi uurimist, tõi esile varasemad eesti graafikud J.R.Berendhoffi ja Ed.M.Jakobsoni ning avastas mitmete kirjanike autograafe ja pühendustekste.

H.Treumanni uurimused ilmusid enamasti artiklitena ajakirjades "Polügrafist". "Pilt ja Sõna", "Keel ja Kirjandus"

ning muudes väljannetes. Kadunud uurija viimase soovi kohaselt koostas nende ridade kirjutaja tema valitud tööde kogumiku, mis peaks ilmuma eriraamatuna 1976. aastal, tähistamaks tagantjärele ka eesti raamatu 450-aastast juubelit.

ESTI RAAMATUKUNSTI ARENGUST JA PROBLEEMIDEST

VIIMASEIL AASTAIL

Rein Loodus

Eesti raamatugraafika põhilisi arengujooni alates 1960-ndate aastate lõpust: uue põlvkonna juurdetulek, assotsiatiivsuse süvenemine, kujundite ja pildistruktuuri keeruliseks muutumine, kunstipärase bibliofiilse raamatuviljelemise kasv, kaasaegsete kunstivoolude mõjud.

Tänapäeva raamatukunsti ees seisvad probleemid: illustreerimise küsimus, raamatu kui terviku konstrueerimine jne. Lühikärgeliste kaunistuste raamatutest, sealhulgas bibliofiilsetest väljaannetest. Eesti tänapäeva silmapaistvamad raamatukunstnikud-kujundajad ja illustraatorid. Nende looming üldisemal foonil.

IIUKIRJANDUSLIKU VÄLJAANDE LISADEST JA NENDE

PUNKTSIOONIDEST

Imbi Vesmes

Kaasaegse raamatuteaduse üheks aktuaalseks uurimisalaks on kujunenud raamatutüpoloogia küsimused.

Teaduslikel alustel väljatöötatud raamatutüpoloogiat vajavad otseselt või kaudselt mitmed raamatuga seotud alad:

kirjaastutegevus, raamatukubandus, raamatustatistika, raamatukogundus kõigi oma eriharudega, bibliograafia.

Raamatutüpiasearinguks vajaliku tunnustiku väljatöötamine eeldab raamatu struktuuri kõigakülgsat arvestamist. Sisulise külje kõrval on sealjuures olulised nn. lised, mille erivormid, asituslaad ja muud erijooned sõltuvad raamatu lugejamaärangust ja sotsiaalsest funktsioonist.

Teisalt poolt raamatulised, nende olemasolu, struktuur ja koostis on raamatukoguhoidjale-bibliograafiale aluseks konkreetse kirjandusteose tüübi määramisel.

Kogu raamatuproduktiooni ühtsesse teaduslikku tüpoloogia skeemi kuulub ka ilukirjanduse väljaanne.

Ilukirjanduse väljaande lised on tekatilised või teatmelised. Tekatilisteks lissadeks on ees- ja järel sõnad, teatmeosa moodustavad a) märkused ja kommentaarid; b) kirjanduse nimestikud, registrid, loetelu jne.

Ilukirjanduslike väljaannete teatmeosad on ühtlasi iseseisvad nimestikud, kuuludes sellistena olulise komponendina bibliograafilisväljaannete üldpilti. Nende kasutamist raamatukogude teatmeteeningutes tuleks intensiivistada.

Sõjajärgses perioodis eestikeelsele ilukirjanduse väljaannetele esineb teatmeosa 105 raamatul (4,2% nimetustest), rõhuvee enamuses seostub teatmeosa algupärase ilukirjanduse ja folkloori väljaannetega. NSV Liidu rahvaate (kaasa arvatud ka vene) kirjanduse ja tõlketööstest puhul kasutatakse teatmeosa üksnes erandjuhtumil (üldreeglina see puudub).

Ootuspäraselt esineb teatmeosa sagedamini "Teoste" või "Valitud teoste" väljaannetes. (O.Luts, Fr.R.Kreutzwald, J.Liiv, J.Sütiste jt.) Üksikteostest on bibliograafilise lisaga varustatud peamiselt kirjandusklassika väljaanded (E.Peterson-Särgava, A.H.Tammsaare jt.)

Ilukirjandualikes väljaannetes esinevate lisade, eeskätt teatmeosade ligem analüüs näitab, et puuduvad kindlad teoreetilised alused nende kasutamiseks trükitöodes. Lisade kasutamine on suhteliselt juhuslik, pole väljakujunenud stabiilseid mudeleid olulisematest kirjandusväljaannetest koos lisadega.

Sellesuunaline uurimistöö peaks välja töötama konkreet-
sed soovitused teatmeosa koostamiseks ja kasutamiseks eri
tüüpi ilukirjanduse väljaannetes.

	S i s u k o r d	Lk.
V. Miller.	Esimesed eesti raamatud	3
K. Noodla.	Eesti raamatu lugeja XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul	6
K. Robert.	XIX saj. teise poole eesti raamatust	9
I. Loosme.	Schnakenburgi raamatukaubanduslikust tegevusest aastatel 1875—1884	12
E. Annus.	Liivimaa Üldkasuliku Majandusliku Seltsi osast eesti kalendrikirjandu- ses	14
M. Kahu.	"Uus Ilm" 1917. aastal	15
M. Kalvik.	Eesti Kirjanduse Seltsi ajakirja "Ees- ti Kirjandus" väljaandjana	18
E. Hansson.	Haruldased eestikeelsed raamatud TRÜ Teaduslikus Raamatukogus	22
M. Lott.	Teaduskirjanduse väljaandmisest Ees- tis 1920.—1930. aastatel	24
A. Kraut.	Kultuurkapitali osa kodanliku Eesti kirjastustegevuses	27
R. Põldmäe.	Raamatukunstnik ja -uurija Hans Treu- mann	31
R. Loodus.	Eesti raamatukunsti arengust ja prob- leemidest viimaseil aastail	35
I. Veames.	Ilukirjandusliku väljaande lisadest ja nende funktsioonidest	35

АКАДЕМИЯ ЧАУК ЭСТОНСКОЙ ССР.

УІІ конференция по эстонскому книговедению 2 - 3 X 1975 г.

Редактор Л. Лайдвее. Подписано к печати 26. 11. 75. Офсетная бумага, 62х88/16. Печатных листов 2,5. Условно-печатных листов 2,36. Учетно-издательских листов 1,43. Тираж 500. МВ-09927. Ротапринт АН ЭССР. Таллин, Сакала, 3. № заказа 343.

Бесплатно.

Tacuta